



הסיפור שמאחורי היצירה המכוננת של עגנון

מאה שנה מלאו לפרסומו של הסיפור "והיה העקוב למישור", שבו הפגין עגנון את ריבונותו כסופר שכתובתו אינה כפופה לתכתיבי הספרות היהודית של זמנו

דן לאור 16 בספטמבר 2013

מתי בדיוק החלה הקריירה הספרותית של עגנון? דומני שאפשר לציין שלושה מועדים.

הסיפורים והשירים הראשונים של שמואל יוסף צ'צ'קס נדפסו בעיתונות העברית והיידית בגליציה עוד בהיותו נער. ב-26 ביוני 1903 פורסם ב"יודישעס וועקענבלאט" - שהופיע בסטניסלבוב - שיר שכתב עגנון על ר' יוסף דלה ריינה, שהיה למעשה פרסום הבכורה שלו. הוא עצמו נטה משום מה לראות דווקא את השיר "גבור קטן", שנכתב עברית ונדפס ב"המצפה" ב-1904, כאילו היה זה פרסומו הראשון. עד מהרה דרך כוכבו של עגנון הצעיר בשמי הספרות העברית בגליציה.

ב-1908 התחיל הכל מחדש: ש"י צ'צ'קס עלה לארץ ישראל, אימץ לעצמו את השם "עגנון", והחל לפרסם בעיתונות המקומית. סיפורו הראשון בארץ, "עגנות", הופיע ב"העומר" בנובמבר 1908, והתקבל בחום ובהתלהבות על-ידי קהילת הסופרים והאינטלקטואלים שהתקבצה בעיקר ביפו. עגנון בוודאי ראה בזה את ההתחלה, שהרי בעת שערך את הכינוסים השונים של כתביו נמנע באופן עקבי מלכלול בהם את פרסומו מן התקופה שקדמה לפרסומו של סיפור זה. עד כדי כך הגיעו הדברים, שרבים מבין הקוראים אינם יודעים כלל על קיומו של "עגנון בטרם היותו עגנון" - כהגדרתו המוצלחת של ארנולד באנד.

המועד השלישי כרוך בהופעת "והיה העקוב למישור", שהיה ספרו הראשון של ש"י עגנון. השנה היתה 1912. לא אחת מזוהה תחילת דרכו של סופר עם ספרו הראשון, כשדברים שקדמו לו נתפשים כפרפראות או כמתווים ראשונים. בעקבות הופעת "והיה העקוב למישור" נקבע מקומו של עגנון לא רק כסופר בולט ביישוב, אלא ברפובליקה של הספרות העברית בכללותה. הספר תורגם לכמה לשונות, והוא העניק לעגנון נראות גם מחוץ לגבולותיה של הלשון העברית.

הסיפור שמאחורי הסיפור הוא בעל עניין לעצמו: עגנון כתב אותו בעת שהתגורר ביפו, והוא דיווח על כתיבתו במכתב לברנר מן ה-29 באוקטובר 1911. הסיפור נכתב בבת אחת, ממש ב"טראנס", במשך ארבעה ימים, מן השעה ארבע לפנות בוקר ועד ארבע אחר הצהריים. באירוע במלאת לעגנון 70 שנה אמר גרשום שלום כי על ספרו הראשון של עגנון חלים אותם דברים שאמר חכם ספרדי ביחס ל"ספר חמדת ימים", שלפיהם "חיברו הרב המחבר ז"ל בעמוד ענן אשר ירד מן

השמים". שלום גם אמר בנאום כי "הצורות הגדולות באמנות ניתנות בשלמותן. גם מעשי בראשית של האמנות בקומתם נבראו, בצביונם נבראו, ובתמונתם השלמה נבראו, ואין בהם מאותה ההתפתחות שמפספטים עליה הרבה". וגם בכך התכוון להתפרצות המטאורית של עגנון שבעת כתיבת הסיפור היה רק בן 24.

כתב־היד של "והיה העקוב למישור" עשה רושם עצום בסביבתו של עגנון, והכל רצו להדפיסו. יוסף אהרונוביץ, עורך "הפועל הצעיר", תבע את הסיפור לעצמו. ר' בנימין, שעגנון החשיב את דעתו, גרס שיש לשלוח את כתב היד לבן אביגדור בוורשה ולפרסם אותו כספר במסגרת הוצאת "תושיה". אך היה עוד דורש לכתב היד - הלא הוא יוסף חיים ברנר, שהציע לפרסם אותו במסגרת הוצאת ספרים קטנה וצנועה שייסד אז בירושלים.

לבסוף התקבלה פשרה: "והיה העקוב למישור" הופיע תחילה בהמשכים ב"הפועל הצעיר" (בין ינואר למאי 1912), כדרישתו של אהרונוביץ, ומיד אחר כך יצא לאור כספר בהוצאת יוסף חיים ברנר. במודעה שפורסמה ב"הפועל הצעיר" ב-27 ביולי נמסר על הופעת הספר, והוא תואר במודעה כ"סיפור עממי מאת ש"י עגנון". את ספרו הראשון הקדיש עגנון "לזכר נשמת אמי", אסתר צ'צ'קס, שמתה בדמי ימיה, שנה אחת בלבד לאחר שעזב את בית הוריו בבוצ'אץ' ועלה לארץ.

וישנה עוד אנקדוטה הקשורה לפרסום הספר, שאותה גולל עגנון במאמרו "יוסף חיים ברנר בחייו ובמותו": כשהלך עגנון עם ברנר ברחובות ירושלים ראה במו עיניו כיצד מוסר ברנר את ה"שלייקעס" שלו למשכונאי כדי לקבל ממנו כמה פרנקים שהיה זקוק להם לצורך הוצאת הספר. "איהר מוסט מיר מוחל זיין, כ'דארף די צוויי בישלייקיס פון מייניט וועגן" - כך אמר למשכונאי (ופירושו: ימחול לי מר, זקוק אני לאותם שני הבישלייקים לשם עצמי). לאחר שמסר את הכתפיות שלהן היה מורגל חגר לעצמו חגורה ישנה ומרופטת. "ספרי יצא" - כותב עגנון - "וברנר בעצמו נתעסק במכירתו. שלח טפסים למוכרי ספרים שהיו נאמנים עליו ושלח טפסים לחברינו שבאמריקה שנתנו נפשם על ספר עברי ושידלם במכתבים למכור את הספר". במלאות 100 להופעת "והיה העקוב למישור" נעשו מאמצים לאתר את הספר באמריקה; לבסוף נמצא עותק אחד ויחיד של המהדורה המקורית בספריית הקונגרס בווישינגטון.

עם הופעת הספר החלו להגיע התגובות המחמיאות, בכתב ובעל־פה. התרגשות רבה נגרמה לעגנון כאשר הרב הראשי ליפו ולמושבות, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, שלו רחש כבוד עצום, קרא את הספר וקבע כי "זהו סיפור עברי באמת נובע מן הצינורות בלא שום מחיצה". לימים התפתח ויכוח אם לנוכח הבעיות ההלכתיות שמעורר הסיפור יכול היה הרב לומר את מה שיוחס לו. מחמאות על הספר נכללו במאמר שפירסם שמעון מנחם לאזר, עורך כתב־העת "המצפה"

בקרקוב, שבו נהג ש"י צ'צ'יקס לפרסם את סיפוריו הראשונים. לאזר הופתע מאוד מגודל ההישג של הסופר הצעיר שהוא למעשה היה האיש שגילה אותו.

אולם האירוע המרכזי בקטע זה היה פרסום מאמר הביקורת של פישל לחובר. ברנר עצמו היה זה שהראה לעגנון את גיליון "הצפירה" מן ה-16 באוגוסט 1912, שבו פורסם המאמר. ערי הבירה של הספרות העברית בימים ההם לא היו יפו או ירושלים, אלא אודסה וורשה. לחובר, שישב בוורשה, היה חוקר ספרות, מבקר ועורך, ודעתו נחשבה. המאמר, שהשתרע על-פני קרוב ל-3,000 מלים, הציע ניתוח מפורט של הסיפור, שלאחריו נקבע באופן נחרץ כי "הספר הקטן הזה הוא בלי ספק אחת היצירות היותר יפות, שנוצרו בספרותנו בשנים האחרונות".

ב"והיה העקוב למישור" מספר עגנון את סיפורו של מנשה חיים ורעייתו קריינדיל טשארני, זוג חשוך ילדים ובעלי חנות קטנה בבוצ'אץ', היורדים בהדרגה מנכסיהם ומטה לחמם נשבר. בצר להם יוצא מנשה חיים לקבץ נדבות בעיירות גליציה, כשהוא מחזיק בידו כתב המלצה מאת רב העיר. מה קשה וממושכת היא דרך הייסורים העוברת על מנשה חיים, עד שאט אט מצטברת מעה למעה, והוא מוצא עצמו ערוך לחזור לביתו ובידו סכום הכסף הנדרש. אלא שבטוב לו מתפתה מנשה חיים למכור את כתב המלצה לקבצן הנקלע בדרכו, ולאחר מכן שם פניו אל היריד המפורסם בלשקוביץ, שבו הוא מאבד את כל כספו. בעירום ובחוסר כל יוצא מנשה חיים בדרכו חזרה לבוצ'אץ', שם הוא מגלה, לדאבון לבו, כי בעקבות פטירת הקבצן שקנה את כתב המלצה ושמועת השווא על מותו הותרה קריינדל צ'רני מעגינותה, נישאה לאחר, ילדה בן, ושעתה, בעת שובו לעיר, מתקיימת ברית המילה שלו. מכוח אהבתו לאשתו ומתוך גדלות נפש, אך בניגוד גמור לצו ההלכה, נמנע מנשה חיים מלחשוף את ערוותה של אשתו ברבים; דומם הוא סב על עקביו, מתמקם בבית הקברות שבפאתי העיר, ממתין באורך רוח לשעת מותו, שלא תאחר לבוא.

מה אפוא חולל את הנס שבהופעת "והיה העקוב למישור"? מה פשר ההילה שנקשרה ליצירה זו משעת פרסומה? מדוע היא, או בעיקר היא, נחשבה לאורך זמן כתעודת הזהות של המחבר? את התשובה לזה אפשר לסכם באופן הבא:

(1) בכותבו את "והיה העקוב למישור" נחלץ עגנון מכבליה של סביבת החיים החדשה ומעולמה של העלייה השנייה, ופטר את עצמו מן הנוהג הרווח לכתוב סיפור מחיי הארץ, כפי שנהג ברנר עצמו; הוא אף נמנע מלחזור ולדבר על "הקרע שבלב", נושא שליווה את הספרות העברית במעבר מן הגולה לארץ ישראל. תחת זאת בחר עגנון להפנות את מבטו אל ההווה היהודית המזרח אירופית במחצית המאה הי"ט, ולהעניק לה ביטוי אמנותי. בכך הפגין את ריבונותו המוחלטת כסופר שכתובתו אינה כפופה כלל לתנאים ולתכתיבים של הזמן והמקום.

(2) "והיה העקוב למישור", המתרחש בטווח השנים 1848-1864, מעניק ייצוג מדויק ואמין לתקופה שקדמה בשנות דור לימי לידתו וגידולו של המחבר. הסיפור ממוקם בעיר שבה נולד, בוצ'אץ', ובאזורי גליציה הסמוכים לה. לעיני הקורא נפרשת תמונת מציאות היסטורית, חברתית וכלכלית, שאותה השכיל עגנון לעצב מתוך התמצאות בפרטים בגיאוגרפיה, בהווי ובעולם האמונות והדעות של החברה היהודית המסורתית, הטרומ־מודרנית; זאת מבלי להיגרר לפולמוס המוכר שבין הישן לחדש, שהטיל את צלו הכבד על הכתיבה בעברית למן ימי ההשכלה.

(3) את "והיה העקוב למישור" כתב עגנון במתכונת של "סיפור יראים": גרעין הסיפור עצמו - כפי שהוכיח גדליה נגאל - הושאל מתוך לקט של סיפורי עם, "מעשה קדושים" שמו (1895). הסיפור עצמו נבנה על בסיס המאגר הלשוני, המוטיבי והנראטיבי של הספרות היהודית המסורתית: המקרא, התלמוד והמדרשים, הפיוט והתפילה, סיפור המוסר הימי־ביניים, הפזמון העממי, ספרי מליצה, קובצי דרשות, הקבלה והסיפור החסידי. טכניקה זו לא היתה המצאה של עגנון, אך הוא הביא אותה למיצויה העילאי; כך יכול היה להאיר את העולם שהוא מושא חיבורו בקודים ובדרכי מבע הנטולים מתוך עולם זה ומן המושגים הקובעים את דמותו. התוכן והצורה היו אפוא לאחד.

(4) בספרו הראשון דילג עגנון מדרגה מן האנקדוטות של ימי נעוריו ומן הסיפורים הקצרים של תקופת יפו אל הצורה הגדולה, שאמנם איננה רומאן, אך מכילה בתוכה אלמנטים של רומאן. בפועל נעשתה כאן הכלאה מרשימה מאין כמוה של הסיפור העברי המקורי ושל הז'אנר של הנובלה, מה שעשה את הסקיצה הרזה והדידקטית של סיפור העם לסיפור רחב יריעה, מרתק וטעון, שעלילתו ממחישה את הפער שבין ניסיונו של האדם לשלוט בחייו לבין כוחות הגורל החזקים ממנו. ההקשר היה יהודי במובהק, אך המסר היה אנושי־כללי.

ארבעה חודשים בדיוק לאחר הופעת "והיה העקוב למישור" עלה עגנון על האונייה בדרכו מיפו לברלין, דרוך לקראת תחילתו של פרק חדש בחייו האישיים והספרותיים. במשך שנים עשרה שנים חי ויצר בגרמניה, סיפוריו הופיעו בעברית ובגרמנית, והוא זכה לנראות רבה ולהכרה גורפת בקרב חוגי האינטליגנציה היהודית הגרמנית ואף מעבר להם. הספר נזכר בפגישתו הראשונה עם מרטין בובר, שהתקיימה בסמוך לבואו לברלין. שלמה זלמן שוקן שמע את שמעו מפיו של בובר, והיו בסביבתו גם קוראים אחרים, אם כי בודדים, שהכירו את הספר.

"והיה העקוב למישור" זכה ללידה מחדש בשנים 1918 ו-1919: הוא פורסם בעברית ובגרמנית על־ידי "יודישער פרלאג", הוצאת הספרים היהודית בהנהלתו של אהרן אליאשברג, שעגנון היה קשור אליה כסופר וכעורך. הגרסה העברית, שעברה שינויים ותיקונים, הופיעה בלוויית חיתוכי עץ מעשה ידיו של הצייר יליד פלונסק, יוסף בודקו, שהתגורר גם הוא בברלין. היא זכתה לכמה

הדפסות והיה לה גם הד בעיתונות העברית. אולם את עיקר הרושם עשה הספר בתרגום לגרמנית, מעשה ידיו של מקס שטראוס. גרשום שלום, שהיה ממעריציו הבולטים של עגנון, היה נפעם כולו. הוא כתב סונטה על הגיבור, מנשה חיים, ובעצמו טרח להביא את הספר לידידו ולטר בנימין, שקרא בו מתחילתו ועד סופו והביע את שביעות רצונו המלאה.

עם זאת, נמנע בנימין מלכתוב מאמר על הספר, אך במקומו כתבו רבים: אנדריאה וילבאכר, שבדקה את הנושא, רשמה יותר מ-20 רשימות ומאמרים על הספר, שפורסמו עד שנת 1935 בעיקר בעיתונות היהודית-הגרמנית, מעט בעיתונות הכללית, והכותבים היו אישים בולטים מן העולם היהודי הדובר גרמנית, כמו מקס ברוד, גוסטב קרויאנקר, הוגו ברגמן, ארנסט סימון, פריץ מרדכי קאופמן, עזריאל קרליבך ואחרים. כותבי הרצנויות ראו בספר הישג אמנותי כלל אירופי שאין עליו עוררין, אך בעיקר התייחסו אליו כאל "אפוס" של החיים היהודיים במזרח אירופה - "der Anfang zu einem Epos des ostjüdischen Lebens", כניסוחו של קרויאנקר - ורבים מהם, בני הדור הפוסט-אסימילטורי, החלו לגלות בו עניין.

הגירסה הגרמנית נדפסה גם היא בכמה מהדורות, תחילה על-ידי ה"יודישער פרלאג" ובהמשך על-ידי הוצאת שוקן, שקמה בברלין ב-1931. במכתב לשוקן מן ה-16 בדצמבר 1923 סיפר עגנון כי קיבל פנייה "מאיזה מר פישר מדרזדן" בבקשה לעבד את "והיה העקוב למישור" לליברית לאופרה. "מכיון שדחיתי כבר פעם הסרטה של הספר הזה ואחרי כן התחרטתי", כתב עגנון, "הייתי כעת יותר חכם והסכמתי". ההסכמה כנראה כלל לא הועילה, שכן, למיטב ידיעתנו, מעולם לא נכתבה אופרה כלשהי על בסיס הסיפור הזה.

לא חלף זמן רב, והספר זכה לתפוצה גם בלשונות אחרות: התרגום הראשון של "והיה העקוב למישור" לאחר הופעתו בגרמנית היה דווקא להונגרית, והוא יצא לאור ב-1922 במסגרת הוצאה ציונית בשם "קדימה", שפעלה באותה עת בעיר קלוז' שבטרנסילבניה. אולם התרגום המשמעותי ביותר שהופיע לאחר הפרסום בגרמנית היה התרגום לשוודית: כשראה עגנון את קבלת הפנים הנפלאה שלה זכה הספר בגרמניה, שיגר ביוזמתו עותק אל הרב מרדכי אהרנפרייז, יהודי יוצא גליציה, שכיהן באותן שנים כרב הראשי של שוודיה. המסר היה ברור - אנא, בדוק את האפשרות להוציא את הספר לאור בתרגום שוודי.

עד כדי כך ייחס עגנון חשיבות לעניין, שבעת ששכב עדיין בבית החולים לאחר שריפת ביתו בבאד הומבורג, שיגר מכתב לאהרנפרייז ודחק בו להשלים את המלאכה. ואכן, אהרנפרייז, יחד עם המתרגמת אולגה רפאל-לינדן, השלימו את המשימה שקיבלו עליהם והספר ראה אור בשטוקהולם ב-1925. היה זה הצעד הראשון במסלול הארוך והנפתל שאותו עבר עגנון בדרכו לקבלת פרס נובל לספרות, שבו זכה כעבור ארבעה עשורים. אז כבר תורגם הסיפור לשפות רבות -

בכללן נורווגית, סלובנית, פינית, איטלקית, ספרדית, ערבית. פרופ' מיכאל קרמר, מאוניברסיטת בראילן, שוקד בימים אלה על תרגומו של הספר לאנגלית.

לבד מן הפרסומים הראשונים הופיע הסיפור באסופות השונות של סיפורי עגנון, אף כי לא עוד כספר נפרד: יחד עם "הנידח" פתח "והיה העקוב למישור" את קובץ הסיפורים "מאז ומעתה", שהיה הכרך השלישי מבין ארבעת הכרכים שיצאו לאור בברלין ב-1931, ויחד עם "הנידח" פתח הסיפור את הקובץ "אלו ואלו", שהיה הכרך השני במהדורת "כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון" שהופיעה ב-1953. כמו כן הופיע הסיפור במסגרת "סדרת חוברות ש"י עגנון לבתי ספר", שיצאה לאור על ידי הוצאת שוקן מאז 1961 - זאת לרגל הכללתו בתוכניות הלימודים בבתי הספר התיכוניים.

אין לתמוה על כך שבמשך השנים היה "והיה העקוב למישור" לאחד הסיפורים הנדונים ביותר בחקר יצירת עגנון. ב-1993 הוציא יהודה פרידלנדר אוסף ובו 13 מאמרים על "והיה העקוב למישור", שאותם ברר מבין מאמרים רבים שהופיעו עד אז בעקבות הספר. מאז חלפו 20 שנה, והדיון ביצירה זו לא שקט על שמריו, אם במאמרים נפרדים, ואם במסגרת הספרים והדיונים המונוגרפיים העוסקים בעגנון. האנתולוגיה של פרידלנדר חשפה קשת רחבה של פרשנויות - החל בקריאה מרקסיסטית של הסיפור שהציע ישראל רוזנצוויג ועד לביורר דקדקני של המקורות ההלכתיים, פרי עבודתו של העורך עצמו.

בין כל אלה מזדהר מאמרו של ברוך קורצווייל, בכיר פרשני עגנון, שהופיע לראשונה בעיתון "הארץ", בימת הקבע של קורצווייל, ביולי 1947. קורצווייל ניסה להבין את הסיפור "מבפנים", את מעשה האמנות שבו, אך בתוך כך סיפק הסבר באשר למעמד שקנתה לה יצירה זו בתולדות הסיפור העברית:

"הסיפור הטהור, הסיפור כתכלית היחידה והאחרונה, זהו כאן ה'אני מאמין' האמנותי שלא מדעת, הכובש את לב הקורא ונותן לו לנשום לרווחה, על שלא הוטל עליו להיעשות בראש ובראשונה שותף שלא מרצונו לכל מיני קינטור ופולמוס. חיי מנשה חיים הכהן ואשתו קריינדיל טשארני, אווירת בוצ'אץ' וגאליציה כולה - כל זה נתפס תפיסה אובייקטיבית. המשורר ניגש אל טיפוסיו גישה של יראת כבוד, שהיא העדות הנאמנה ביותר ליכולת אמנותית כבירה... העיירה היהודית ב'והיה העקוב למישור' איננה איזו מעבדה דיזקטית; היא מציאות חיים עמוקה, הדורשת הבנה ואהבה".

במשאל שערך עיתון "הארץ" במלאת 80 לעגנון (1968) התבקשו כמה סופרים צעירים לענות על השאלה הבאה: "כיצד נצטיירה יצירת ש"י עגנון בתמונת עולמך הספרותי?" בין המשתתפים היה הסופר חיים באר, ששיחזר את הרגע שבו נתקל לראשונה בכתיבתו של עגנון: הוא היה אז תלמיד בית ספר יסודי, רק בן אחת עשרה, והנה, באחד הימים, בשעת דמדומים, חיטט בין מדפי ספריית "בני ברית" בירושלים, ותוך כדי החיטוט נתקל במהדורה הישנה של "והיה

העקוב למישור" ובה ציוריו של בודקו. בשבילו היה זה הפתח לעגנון, שהיה מאז לחלק מן המטען הרוחני שהוא נושא עמו ומקור השראה בלתי נדלה ליצירתו הספרותית. "הוא היה בשבילי הנקודה הגבוהה ביותר בקו־המתאר של הכתיבה העברית", אומר באר באותו משאל. "אחרי עגנון ידעתי כי אפשר לכתוב עברית, אפשר לכתוב על עולם זה של יהדות, שהולך ונגוז, ואף על פי כן הכתיבה היא כתיבת סופר מודרני".

וידוי זה מעלה במלוא חומרתו את שאלת יחסו של קהל הקוראים לסיפורת של עגנון, ובמיוחד ליצירה מכוננת זו. האומנם, כעבור 100 שנה, יחזרו הקוראים לקרוא את "והיה העקוב למישור", כפי שקראו בנעוריו חיים באר, ואף יידעו להעריך את הסיפור כערכו? האומנם 1,000 הגולשים שצפו בתערוכה המקוונת של "והיה העקוב למישור", שאותה העלה בית הספרים הלאומי על הרשת, אכן טרחו לקרוא את הסיפור מראש ועד סוף? היעלה כלל על הדעת שבמציאות ימינו ייכלל הסיפור בתוכנית הלימודים של בתי הספר? אין כל ספק כי השילוב שבין תיאור המציאות ההיסטורית של גליציה במאה התשע עשרה, האלמנטים הפולקלוריים שעליהם מושתת הסיפור ובמיוחד הלשון המרובדת עשויים לשים חיץ בין היצירה לבין קוראיה הפוטנציאליים; מה שעשוי להפוך את "והיה העקוב למישור", כמו גם סיפורים אחרים של עגנון, לטקסט אפוף הילה השוכן בארון הספרים היהודי-ישראלי, אך בפועל נמצא מחוץ לטווח השגתו של הקורא המשכיל.